पितृवसतिः, स्त्री, (पितॄणां वसतिर्यत्र ।) शवशयनस्थानम् । श्मशानम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पितृव्यः, पुं, (पितुर्भ्राता । "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।" ४ । २ । ३६ । इत्यत्र "पितुर्भ्रातरि व्यत् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या व्यत्प्रत्ययः ।) पितृभ्राता । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ अपि च ।

"पितृव्यो जनकभ्राता ज्येष्ठतातोऽग्रजो यदि ।
पितुः कनिष्ठभ्राता तु खुल्लतातोऽभिधीयते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

पितृष्वसा, [ऋ] स्त्री, (पितुः स्वसा भगिनी । "मातृपितृभ्यां स्वसा ।" ८ । ३ । ८४ । इति षत्वम् ।) पितुर्भगिनी । पिसी इति भाषा । यथा,

"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागः ॥

पितृष्वस्रीयः, त्रि, पितृष्वसुरपत्यम् । (पितृष्वसृ + छः ।) पितृभागिनेयः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १११ । २ ।

"पितृष्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत ! ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥")

पितृसन्निभः, पुं, (सम्यङ्निभातीति सन्निभस्तुल्यः । पितुः सन्निभः ।) पितृतुल्यः । तत्पर्य्यायः । मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पितृसूः, स्त्री, (सूते इति सूर्जननी । पितॄणां सूर्जननीव । पितृकृत्ये सन्ध्यागामिन्यास्तिथेर्ग्राह्यत्वात् जननीवत् पालकत्वेनैव तथात्वम् ।) सन्ध्या । इति शब्दमाला । (पितरं सूते इति । क्विप् । पितामही । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

पितृहूः, पुं, (पितॄनाह्वयत्यनेनेति । पितृ + ह्वे + करणे क्विप् ।) दक्षिणकर्णः । यथा, श्रीभागवते । ४ । २५ । ५० ।

"पितॄहूर्नृपपुर्य्या द्वार्दक्षिणेन पुरञ्जनः ॥"

"शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्म्मकाण्डं इत्येतावता सामान्येन प्रवृत्तसंज्ञकस्य कर्म्मकाण्डस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते । ततस्तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकं पितृयानं प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितॄणामाह्वानमनेन भवति पितृहूर्दक्षिणः कर्णः । एवं तद्वैवरीत्येन उत्तरकर्णो देवहूः । तथा च व्याख्यास्यति ।

पितृहूर्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः ।
प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् ॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पित्तं, क्ली, (अपिदीयते प्रकृतावस्थया रक्ष्यते विकृतावस्थया नाश्यते वा शरीरं येनेति । अपि + दे ङ पालने, दो य च्छेदने वा + क्तः । "अच उपसर्गात्तः ।" ७ । ४ । ४७ । इति तादेशः । अपेरल्लोपः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । मायुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ पलज्वलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४ तिक्तधातुः ५ उष्मा ६ अग्निः ७ अनलः ८ । (यथा, महाभारते । ६ । ८१ । ४१ ।

"अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्त्तत ।
शरीरस्य यथा राजन् ! वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥")

अस्य गुणाः ।

"पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारकं
तूष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु ।
वर्षान्तकाले भृशमर्द्धरात्रे
मध्यन्दिने तप्युदिते च कुप्यति ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

"सर्व्वं पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टव्रणापहम् ।
चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णमुन्मादक्रिमिनाशनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

पित्तस्य स्वरूपमाह ।

"पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तरम् ।
सरं कटु लघु स्निग्धं तीक्ष्णमम्लन्तु पाकतः ॥"

पीतं निरामम् । नीलं सामम् । एकं पित्तं वातवन्नामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्चविधम् ॥ * ॥

तेषां पित्तानां नामान्याह ।

"पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालोचके तथा ।
भ्राजकञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥" * ॥

अथ पाचकादीनां स्थानान्याह ।

"अग्न्याशये यकृत्प्लीह्नोर्हृदये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्व्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥" * ॥

अथ तेषां कर्म्माण्याह ।

"पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् ।
रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यशः ॥"

पाचकं पित्तमामपक्वाशयमध्यस्थं षड्विधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्व्यं लेह्यं चूष्यं पेयं पचति दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक् करोति च । तदग्न्याशयस्थमेवात्मशक्त्या रसरञ्जनहृदयस्थकफतमोऽपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादिपाचनाद्यग्निकर्म्मणा शेषाणां पित्तस्थानानामनुग्रहं करोति । शेषाण्यपि पित्तस्थानानि यकृत्प्लीहादीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरञ्जनादिकर्म्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । कथम्भूतं पाचकपित्तं शेषाग्निबलवर्द्धनं शेषा अग्नयः पृथिव्यादिमहाभूतगताः सप्तधातुगताश्च । यत उक्तं चरकेण ।

"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।"
इति ।

उष्माणोऽग्नयः । यत उक्तं वाग्भटे ।

"दोषधातुमलादीनामुष्मेत्यात्रेयशासनम् ।" इति ।

दोषधातुमलादीनामुष्मैवाग्निरित्यर्थः । रसादिधातुगताश्च सप्त तेषां बलवर्द्धनम् । यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि खद्योतवददूरभास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति । तथा अग्न्याशयस्थपाचकाग्नितेजसा सर्व्वे अग्नयो बलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटः ।

"अन्नस्य पक्ता सर्व्वेषां पक्तॄणामधिको मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥"
इति ॥

ननु पित्तादन्योऽग्निराहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति सन्देहः । उच्यते पित्तस्योष्णादिगुणद्वाराहारपाचनरञ्जनदर्शनादिकर्म्मणश्च न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः । तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थानभेदात् पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकसंज्ञाः । तथा च वाग्भटे ।

"पाचकं तिलमानं स्यात् काठिन्यान्नास्य दोषता ।
अनुगृह्णात्यविकृतं पित्तं पाकोष्मदर्शनैः ॥
क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्य्यतनुमार्द्दवैः ।
पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पक्वामाशयमध्यगम् ॥
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलशब्दितम् ॥
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ।
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥"

ननु यदि पित्ताग्न्योरभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य शमनमग्नेर्दीपनमिति । तथा मत्स्याः पित्तं कुर्व्वन्ति न च तेऽग्निदीप्तिकरा इति । तथा पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽग्निरित्यपि कथं स्यात् । तथा समदोषः समाग्निश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते । तथा द्रवं स्निग्धमधोगञ्च पित्तं वह्निरतोऽन्यथेति । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सतताधिष्ठानम् । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे ।

"अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा ।
द्रवं स्निग्धमधोगञ्च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा ॥
तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स शक्तिमान् ।
स सञ्चरति कुक्षिस्थः सर्व्वतो धमनीमुखैः ॥
स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् ।
अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते ॥"

अन्यच्च ।

"वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्डलम् ।
तन्मध्ये मण्डलं सौर्य्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः ॥
जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोषस्थदीपवत् ॥"

तथा च मधुकोषे । "द्रवतेजःसमुदायात्मकस्य पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति । तेन पित्तमप्यग्निवत् मन्यते । अग्नितापितायोगोलकवत् ।" परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे ।

"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।
सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥
नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममण्डलम् ।
सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्य्यस्य मण्डलम् ॥
प्रदीपवत्तत्र नृणां स्थितो मध्ये हुताशनः ।
सूर्य्यो दिवि यथा तिष्ठंस्तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः ॥
विशोषयति सर्व्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥
तद्वच्छरीरिणां भुक्तं त्वनलो नाभिमाश्रितः ।
मयूखैः पचते क्षिप्रं नानाव्यञ्जनसंस्कृतम् ॥
स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रप्रमाणतः ।
ह्रस्वकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥
कृमिकीटपतङ्गेषु चाणुमात्रोऽवतिष्ठते ॥" इति ।

पुनः प्रकृतमनुसरति ।